

DE VERJAARDAG VAN HAARLEM

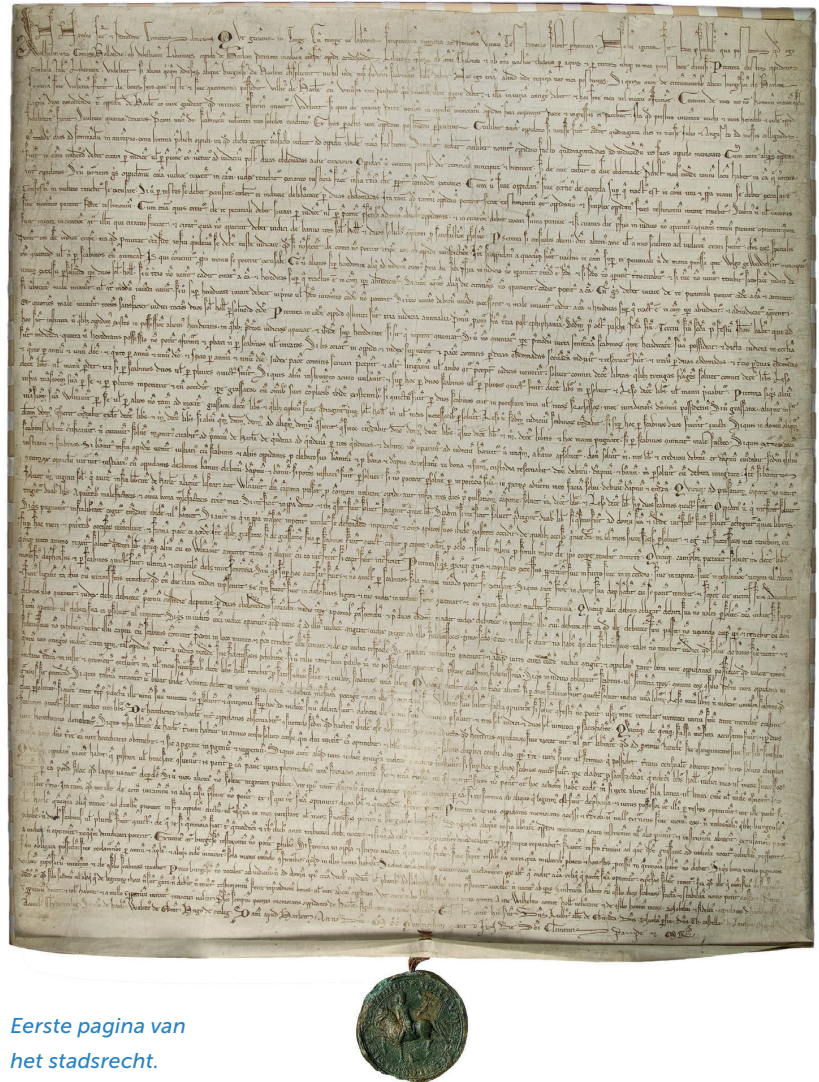
Hoewel er al vanaf ongeveer 4.000 jaar voor Christus mensen rondlopen, leven en wonen op het grondgebied van Haarlem, tellen we voor de verjaardag vanaf het moment dat de stad stadsrecht kreeg: op 23 november 1245. Dit is juridisch gezien het begin van Haarlem als stad.

Haarlem wordt schriftelijk voor het eerst genoemd in de 10^e eeuw, waarschijnlijk was er toen al sprake van bewoning van serieuze omvang. Op de strandwal, op de plek waar een belangrijke landweg het Spaarne raakte, werden boerderijen gebouwd en akkers aangelegd. Haarlem groeide uit tot een nederzetting met houten stadsboerderijen en woningen, adellijke woontorens, een kerk, kloosters en een hof van de graven van Holland. De stad groeide en bloeide onder invloed van de aanwezigheid van de graven. Binnen anderhalve eeuw was het stadsoppervlak flink in omvang toegenomen. Politiek en economisch gezien was Haarlem een machtige stad, na Dordrecht de tweede stad van het graafschap Holland.

Haarlem ontstaat

Tussen 918 en 948 werd in de Sint-Maartenskerk in Utrecht een lijst gemaakt van alle landgoederen die de kerk in eigendom had. Volgens deze lijst had de kerk drie horige boerderijen in bezit 'in Haralem'. De exacte locatie van deze boerderijen is historisch en archeologisch nog niet aangetoond. Maar onderzoek heeft wel uitgewezen dat zo'n boerderij met toebehoren in bezit van het bisdom standaard een omvang had van zestien 'morgen', ongeveer dertien hectare. Een morgen is een oppervlaktemaat die stond voor een stuk land dat men in één ochtend kon ploegen.

Anderhalve eeuw later wordt in een lijst met namen van kerken gesproken van een kerk of kapel in Ha-

Eerste pagina van het stadsrecht.

arlem. De aanwezigheid van een kerk wijst erop dat Haarlem omstreeks 1100 al een redelijke omvang moet hebben gehad.

De naam 'Haralem' komt volgens historici af van het Frankische 'Harulahaima'. Harulahaima betekent: huis (heim, haima) op open zandgrond (haar, haru) in het bos (la, lo). En inderdaad, strandwallen, bossen en open plekken bepaalden sinds de prehistorie voor een groot deel het landschap van Haarlem.

De plek waar de middeleeuwse nederzetting Haarlem ontstond, was door de geografische ligging een gunstige locatie. Gunstig omdat het op de strandwal hoog en droog was ten opzichte van het omringende

moerassige landschap en omdat er een belangrijke landroute en een waterweg samen kwamen. De landweg, de Herenweg, voerde van Leiden naar Alkmaar en het Spaarne lag midden in een belangrijke verbinding: van de Zuiderzee via het IJ, Spaarne, Haarlemmermeer, Oude Rijn en Gouwe naar het Deltagebied.

Over de oorsprong en de omvang van het pre-stedelijke Haarlem is historisch gezien niet veel bekend, maar archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de nederzetting vanaf de 11^e eeuw groeide en een regionaal een plaats van betekenis werd. Waar de allereerste middeleeuwse bebouwing exact stond is nog niet vastgesteld. Volgens historici moet het prilste begin van de nederzetting hebben gelegen tussen de huidige Smedestraat en Jansstraat of in het gebied nabij de Lange Veerstraat en de Anegang.

Haarlem wordt een stad

Op 23 november 1245 verleende Graaf Willem II stadsrecht aan Haarlem. De stad kreeg zelf de rechtspraak over burgers door schepenen uit de eigen stad: de kern van het stadsrecht. In het stadsrecht wordt beschreven hoe de procedures zijn rondom rechtspraak, de schepenrechtbank, en de strafbepalingen die kunnen worden toegepast. Ook waren er regels rondom het poorterschap en economische regels.

De toenemende handel en nijverheid hadden regels nodig want het systeem van rechtspraak onder de graaf functioneerde hiervoor niet meer voldoende. Het was voor personen niet wenselijk dagenlang af te moeten reizen naar de graaf om hun gelijk te halen.

Ook het geldende erfrecht wilden de Haarlemmers eens goed vastgelegd zien.

De belangrijkste regel voor Haarlem was misschien wel dat de stad vrijstelling kreeg van betaling van tol in heel Holland. In het stadsrechtdocument worden een kerk, een gevangenis, een klok en een herberg genoemd. Ook wordt melding gemaakt van een gebouw waar men goederen kon laten wegen en een gebouw waar rechtspraak plaatsvond.

Voor het stadsrecht nam men niet een voorbeeld van een Hollandse stad, maar van het Brabantse Den Bosch. Men schraptte een paar bepalingen en voegde een aantal nieuwe toe. De 69 artikelen staan geschreven op twee stukken perkament, met een rode en oranje streng eraan bevestigd waarop het zegel van de toen 18-jarige graaf in groene was is afgedrukt.

Haarlem in 1539.

De graven van Holland in Haarlem

In de 9^e eeuw hadden de Noormannen in het noordelijk deel van Holland een eigen koninkrijk gevestigd. Aan dat rijk kwam een einde toen Godfried de Noorman in 885 werd vermoord. Graaf Gerulf, de stamvader van het Hollandse gravenhuis, was daar actief bij betrokken. Holland was geen zelfstandig gebied, maar een 'leen' van de Duitse keizers, die afstamden van de eerder genoemde Karel de Grote. Maar de keizers waren zo ver op afstand dat de graaf van Holland in feite heer en meester was in dit gebied. Toen de graven van Holland in de 12^e eeuw hun macht begonnen uit te breiden, vestigden ze op verschillende plaatsen een post, waaronder in Haarlem. Ze wilden ook de Kennemers en de West-Friezen onderwerpen. Omdat bij Haarlem de doorgangsroute van Leiden naar Alkmaar kon worden beheerst, was deze locatie uitermate geschikt. Het graafschap Holland

bestond uit een langgerekt domein van hoge geestgronden en oude strandwalgebieden langs de kust. In 1300 was het grondgebied van het graafschap op zijn grootst: van Texel en Vlieland als noordelijke grens tot aan de Maas-Merwedemondingen in het zuiden.

Wanneer de graven exact hun hof in Haarlem hebben gevestigd is niet duidelijk. Sommigen denken dat dat misschien al voor het midden van de 10e eeuw geweest zou kunnen zijn. Ook is niet duidelijk waar hun hof precies gelegen was en welk grondgebied er bij hoorde. Een grafelijk hof bestond meestal uit een stuk grond met een versterkte woning en de rest van de gronden was voor ministerialen. Dat waren dienstlieden die het reilen en zeilen moesten regelen binnen het grafelijke gebied en het moesten beschermen tegen allerlei mogelijke vijandige bedreigingen.

De eerste historische vermelding van de Hollandse graven in Haarlem stamt uit het begin van de 12e eeuw. In een oorkonde (1105-1119) van de bisschop van Utrecht wordt een goederenruil genoemd tussen abt Adalar van het klooster van Egmond en een persoon genaamd Eilger. De goederenruil vond plaats in Haarlem in het bijzijn van een groot aantal mensen uit Kennemerland, waaronder graaf Floris II en zijn vrouw Petronella. In 1132 was de graaf weer in Haarlem, gedwongen door de omstandigheden. West-Friezen en Kennemers waren tegen hem in opstand gekomen en plunderden en vernielden veel van zijn bezittingen. De eerste bekende oorkonde die een graaf in Haarlem uitvaardigde dateert uit 1199. De oorkonde regelt de verkoop van grond in Pendrecht door Graaf Dirk VII en gravin Aleid aan een zekere Biggo en zijn kleinzoons.

Dat Haarlem een centrumfunctie had, zoals al bleek uit de goederenruil in het begin van de 12e eeuw, wordt nogmaals duidelijk door een gebeurtenis in 1206. Graaf Willem I reisde naar vier steden in zijn graafschap om daar mannen uit de wijde omgeving op te roepen naar hem toe te komen, zodat hij ze van bepaalde beloftes kon ontslaan. Haarlem was een van die vier steden samen met Dordrecht, Leiden en Vlaardinghen.

Haarlem tijdens de graven

Rond 1300 werden de grenzen van de stad gevormd door het Spaarne en de Bakenessergracht aan de oostkant, de huidige Korte Jansstraat en Rid-

derstraat aan de noordzijde, het Waaigat (Nassausstraat) en de Kraaijenhorstergracht (Nassaulaan) aan de westkant, doorlopend in de Oude Gracht aan de west- en zuidzijde.

Het patroon van de straten was ongeveer gelijk aan dat van tegenwoordig, maar de stad had anders dan nu nog lange tijd een open en agrarisch karakter. Verschillende straatnamen verwijzen hier nog naar. Zoals De Krocht, wat hoge akker betekent. Of Lange Wijngaardstraat, voorheen Wingerdstraat, een naam die doet denken aan tuinen. En de Appelaarssteeg die verwijst naar een boomgaard. Verordeningen van het stadsbestuur met een verbod aan de inwoners om varkens los te laten lopen of om op vogels te schieten, verwijzen ook naar een landelijk karakter.

Uit het stadsrecht blijkt het landelijke karakter in de omgeving van Haarlem. In het recht wordt voorgescreven dat men als poorter van Haarlem in de stad moest wonen. Poorters waren burgers die zich het recht verworven hadden binnen de poorten van een plaats met stadsrechten te wonen. Met uitzondering van veertig dagen in de zaai- en oogstperioden, dan kon men buiten de stad zijn zonder het poorterschap te verliezen. Dit laatste geeft duidelijk aan dat een deel van de Haarlemse inwoners nog betrokken was bij de landbouw.

Graaf Willem II - getekend in de 14e eeuw door Hendrik van Heessel.

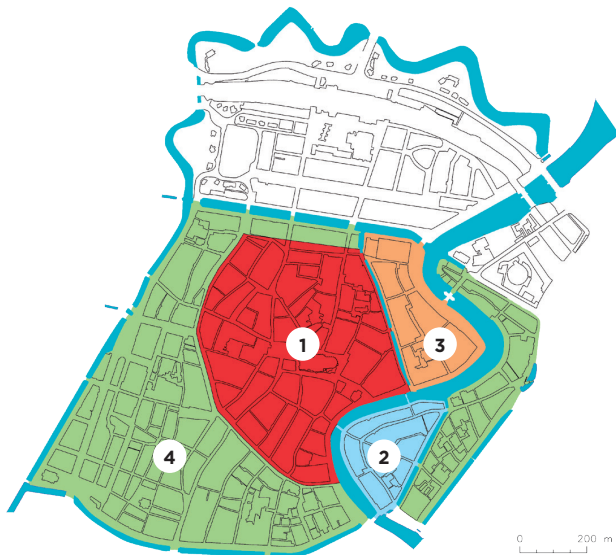
Het Sandt

Centraal lag het Sandt, met twee hectare een stuk groter dan onze huidige Grote Markt. De naam van het plein is een verwijzing naar het landschappelijke karakter, maar vooral de locatie van Haarlem: gelegen op het zand van de strandwal en de Oude Duinen. Alle archeologische onderzoeken op en om de Grote Markt laten duidelijk zien dat onder de metershoge ophogingslagen, de strandwal en de duinen aanwezig zijn met sporen van menselijke activiteiten uit de prehistorie.

Aan de westkant van het Sandt stond het complex van het Dominicaner klooster en het stadhuis. Aan de noordkant stonden de onderkomens van de allerrijkste bewoners van de stad, die in stinsen en vakwerkhuisen woonden. De zuidkant van het Sandt was nog niet bebouwd tot in ieder geval de tweede helft van de 14e eeuw. Dit deel van het Sandt werd begrensd door de Beek. De Beek was een stroompje, dat liep vanuit de duinen bij Overveen en via de Raaks de stad binnen kwam.

Haarlem groeit

Aangetrokken door de levendige en bloeiende stad trokken veel mensen van het platteland naar Haarlem. De bevolking in de stad nam toe en er ontstond grote behoefte aan woonruimte. De nog bestaande open plekken in de stad werden volgebouwd, ieder grasveld en steegje werd benut. Toen alle ruimte in de stad volgebouwd was, zochten inwoners een nieuwe oplossing en bouwden ze hun huizen langs de grote uitvalswegen buiten de stad.

Aan het begin van de 14^e eeuw werd de stad (1) oostkant van het Spaarne een gebied geschikt gemaakt voor bewoning, dat we nu kennen als het Burgwalgebied (2). Daarna werd ook ten oosten van de Bake-nessergracht uitgebreid, door het ophogen en aanplempen van de alhier gelegen drassige terreinen (3). Stadsafval en elders verkregen zand, mest en veen moesten de ondergrond geschikt maken voor groot-schalige bewoning.

De laatste middeleeuwse stadsuitbreiding volgde omstreeks de 15^e eeuw ten zuiden en westen van de Grote Markt, in een gebied dat men De Broek noemde, nu bekend als de Vijfhoek, de Kamp en de Heiliglanden (4).

In vroeger tijden was het Spaarne breder, wel driemaal breder dan nu. Het water liep rond 1150 langs de Kleine Houtstraat en Lange Veerstraat en kwam bijna tot aan wat nu het Klokhuisplein is. In de buitenbochten sleep de rivier zijn loop steeds verder uit. Reden genoeg voor de stad om die buitenbocht, die zo dicht bij het centrum lag, aan te plempen en het water op afstand te houden. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de Kleine Houtstraat en de Lange Veerstraat functioneerden als een dijkje.

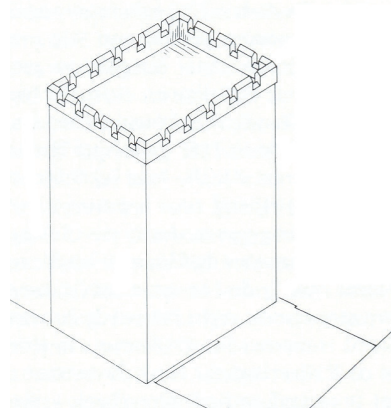
Houten stadsboerderijen en adellijke woontorens

Hoe Haarlem er in de vroegste middeleeuwse tijd, het allereerste begin van de stad in wording, heeft uit-

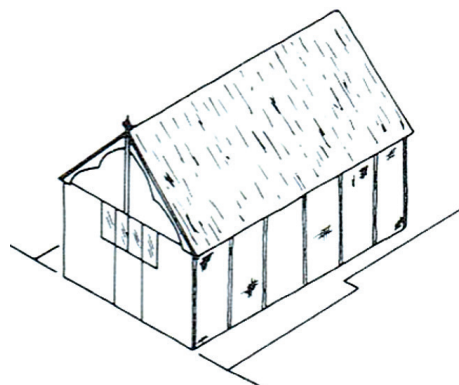
gezien weten we niet. In historische bronnen is daar niets over geschreven. Archeologisch gezien hebben we aanwijzingen voor houten boerderijen, houten huizen met natuursteen en vakwerk en versterkte stenen woningen, zoals woontorens met kantrelen.

Vanaf de prehistorie tot ver in de middeleeuwen bouwden mensen hun woningen van hout, takken, riet en leem. De baksteen die de Romeinen in ons land introduceerden was lange tijd uit beeld. Pas na 1200 ging men weer bakstenen gebruiken. Alleen de kloosters van St. Jan, de Dominicanen en de Karmelieten, de Sint-Bavokerk en de Begijnhofkapel waren (deels) van steen.

Vanaf het einde van de 13^e eeuw worden langzamerhand steeds meer panden in steen gebouwd. Naast de graaf en de geestelijkheid konden ook de edelen en de allerrijkste kooplieden zich stenen, of deels stenen, woningen veroorloven. Van deze huizen getuigen funderingen en restanten van opgaand muurwerk die bij archeologisch onderzoek worden gevonden. Het zijn restanten van versterkte woontorens, in vaktermen ook wel 'stins' - steenhuis- genoemd, vakwerkhuisen en stenen pakhuisachtige gebouwen.

Een middeleeuwse houten stadswoning.

Een middeleeuwse woontoren.

Geraadpleegde literatuur en afbeeldingen:

Anja van Zalinge, 2019: *Zesduizend jaar Haarlem.*

Een geschiedenis op grond van archeologische vondsten. Hoofdstuk 2.

Bureau Archeologie Haarlem en Noord-Hollands-Archief.